

УДК 340.15:347.97/.99“18”

І.М. СКУРАТОВИЧ, канд. юрид. наук,
Національний юридичний університет імені Яро-
слава Мудрого

ЗНАЧЕННЯ ПІДГОТОВЧОГО ЕТАПУ У ПРИЙНЯТТІ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р.

Ключові слова: суд присяжних, мирові суди, адвокатура, прокуратура, судоустрій

Визначення досвіду підготовки судової реформи є надзвичайно актуальним для сучасної України. Реформування судової системи та законодавства, що забезпечило б її ефективну діяльність по захисту прав і свобод громадян, набуло першорядного значення. Йдеться наразі не про сліпе копіювання, а про ті повчальні й корисні підходи та принципи вирішення такої важливої проблеми держави, як судова реформа.

Звідси, мета статті полягає у висвітленні значення підготовчого етапу в розробці найважливіших інститутів судової реформи 1864 р. Новизна роботи міститься у визначенні пошуку шляхів до реформування судової системи в Росії. В цих пошуках Росія звернулася до європейського досвіду, який ретельно вивчали високопрофесійні юристи і практичні діячі судової галузі. Саме вони наполягали на системному підході до судової реформи; новий погляд на цю проблему полягав в тому, що не можна реформувати суд без відповідних глибоких змін судочинства. Цю проблему потрібно вирішити на підготовчому етапі, і вирішити її могли лише професіонали. Досвід підготовки реформи в Росії показав, що професіоналізм забезпечив еволюцію в поглядах влади і суспільства від повного заперечення таких інститутів як адвокатура, суд присяжних, а також прогресивних принципів судочинства до цілковитого їх сприйняття і законодавчого закріплення в судових статутах.

В Російській імперії питання про реформу суду постало ще на початку XIX ст. У 1803 р. М.М. Сперанський запропонував програму

удосконалення судової системи, що отримала подальший розвиток у «Введенні к уложению государственных законов» 1809 р. [1, с.8]. Програма мала прогресивний характер, хоча й не торкалась кріпацтва [2, с.37–40].

Доля цього проекту та інших, які містили в собі деякі буржуазні принципи, явно показала неможливість реформування суду без розкріпачення селян. Розкріпачення, в свою чергу, вимагало зміни судової системи, тому що звільнені селяни виходили з-під юрисдикції своїх володарів. Тому підготовка судової реформи розпочалась одночасно з підготовкою селянської.

На цей час судова система проявила цілковиту непридатність, суду були притаманні чисельні вади: громіздкість, складність і запутаність процесуальних норм, невизначена підсудність. Справи розглядалися роками та навіть десятиліттями. Наприклад, справа про зникнення 115 тисяч руб. з Московського повітового казначейства тривала 21 рік. У судах панувало хабарництво, професійний рівень судових чиновників був надзвичайно низьким, а це поглиблювало свавілля. В своїй діяльності суди керувалися застарілими нормами: процес був таємним, справи вирішувались на основі формальної оцінки письмових доказів, отриманих під час слідства, усний допит обвинуваченого і свідків не застосовувався. Найважливішим доказом залишалось власне зізнання, для отримання якого мали місце катування, хоча формально у 1801 р. вони були заборонені. Ще на початку 50-х років у поліції широко застосовувалося катування спрагою: обвинувачених кормили солоними оселедцями та не давали пити, доки не зізнаються в злочині [3, с.688].

Уряд намагався боротися з хабарництвом в судах, але подолати це зло без кардинальної зміни всієї системи було не можливо. Судової реформи бажали всі, окрім судових чиновників, які наживалися на не правосудності. Прихильниками судової реформи були імператор Олександр II та його брат Костянтин.

Влітку 1857 р. імператор наказав внести в Державну раду проект Статуту цивільного

судочинства, який було підготовлено у II відділенні імператорської канцелярії під керівництвом графа Д. Блудова. З внесенням цього проекту в Державну раду розпочалася фактична робота з підготовки судової реформи.

Обговорення проекту Д. Блудова розкололо найвище чиновництво на його прихильників-консерваторів і противників-лібералів, які виступали за поглиблену перебудову судочинства і судової структури за західноєвропейським зразком. Олександр II спочатку підтримував Д. Блудова, а Костянтин Миколайович – лібералів. Саме він доручив Д. Оболенському підготувати «Замечания на проект нового судопроизводства в России». Цей документ з гострими критичними зауваженнями на адресу проекту отримав широкий резонанс в суспільстві. Дискусія про судову реформу перейшла на сторінки друкованих видань. Зауважень на проекти Д. Блудова було багато, але автор не погоджувався на суттєвий перегляд своїх проектів, а опоненти на цьому наполягали. Врешті-решт після невдалого обговорення проектів в Державній раді (1860–1861 рр.) і проведення дискусій в суспільстві у 1862 р. проект Статуту цивільного судочинства було відхилено [1, с.9–10]. Та ця робота не була даремною.

Найбільш вагомою поступкою імператорської влади суспільній думці було утворення адвокатури.

Уряд майже до скасування кріпацтва заперечував саму ідею створення в Росії адвокатури за західним зразком. Микола I був певен, що адвокати Мірабо, Марат, Робесп'єр загубили Францію і категорично заявив, що поки він буде царювати, адвокати не потрібні [1, с.11].

Однак у ході підготовки судової реформи, допустивши змагальність і гласність судочинства, проголосивши право обвинуваченого на захист, самодержавство повинно було погодитися на введення адвокатури. У 1862 р. Державна рада прийняла відповідне рішення. Зразком при створенні адвокатури став німецько-австрійський її тип, для якого характерне поєднання функцій правозаступництва.

Організаційна побудова адвокатури була близькою до французької [4, с.67–68].

Окрім ідеї про введення адвокатури в ході дискусій було запропоновано змінити судові устрої, наразі створити мирові суди. Також було представлено проект кримінально-процесуального кодексу, але він був надто консервативним.

Найбільш складним було питання суду присяжних. У передових дворянських комітетах воно піднімалося вже в 50-ті роки. Але в офіційних кругах на нього було покладено найсуворіше вето: у 1858 р. Імператор заборонив Державній раді торкатися суду присяжних як установи небезпечної [3, с.691]. Граф Блудов в принципі визнавав інститут суду присяжних, але введення його в Росії вважав передчасним через відсутність у народі Росії не тільки юридичної, але й початкової освіти, нездатність до аналізу, логічних висновків. Прихильників такого погляду було не мало. Та після відміни кріпацтва настрої в суспільстві змінилися і заборона щодо суду присяжних була знята.

У січні 1862 р. імператор Олександр II звелів створити комісію з видатних юристів для розробки основних положень судової реформи згідно вказівок науки та досвіду європейських держав [3, с.691–692]. Це фактично означало знаття заборони з «революційного» суду присяжних. Члени комісії при другому відділенні імператорської канцелярії були одностайними, прихильниками загальної теорії буржуазного права в галузі судової структури і судочинства та практики європейського законодавства. Серед них були й практичні діячі, які добре знали російську дійсність. Це сприяло узгодженню європейських інститутів з російськими традиціями і порядками. Формально на чолі комісії був співробітник Державної канцелярії А.М. Плавський, але фактичним її керівником став Сергій Іванович Зарудний.

Противники судової реформи вважали С.І. Зарудного не готовим до цієї ролі через відсутність у нього юридичної освіти. Дійсно, виходець з дрібномаєтного дворянського роду Куп'янщини, С.І. Зарудний у 1842 р. закінчив

Харківський університет, отримавши в ньому ступень кандидата математики. Але склалося так, що у 1843 р. він поступив на службу в Міністерство юстиції, де самостійно вивчив постанову судової справи в Росії, Італії, Франції, Австро-Угорщині та в інших європейських країнах. Широко освічена людина зі знанням 4-х іноземних мов, з живим розумом і великою працездатністю, С.І. Зарудний невдовзі став юрисконсультом Міністерства юстиції. Авторитет його був настільки високим, що з ним стали радитися в складних випадках обер-прокурори й сенатори [5, с.306–308]. Через нього проходили відгуки голів і прокурорів судів про недоліки діючих правових норм в галузі судочинства і судоустрою. Наразі сам С.І. Зарудний вважав, що з цих недоліків він розпочав вивчення законів, що це була його школа [3, с.606].

В 1856 р. Сергія Івановича було включено до комісії з викриття казнокрадства і хабарництва в інтендантстві Південної і Кримської армії підчас Кримської війни. Він провів найсуворіше розслідування в Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Севастополі, Ялті, Херсоні, Харкові і інших містах, де ці ганебні явища в умовах адміністративної сваволі і безмовності суспільства набули колосальних розмірів. Тут у С.І. Зарудного визріла остаточно громадянська позиція борця проти дореформеної системи [3, с.608].

Як помічник статс-секретаря Державної ради (1857 р.), С.І. Зарудний запропонував всі її попередні висновки передавати судовим діячам, а їхні зауваження розіслати членам Ради, вченим юристам і спеціалістам. Це забезпечило гласність і деякою мірою участь суспільства в підготовці судової реформи, розповсюдження прогресивних ідей судоустрою і судочинства.

Коротко зазначимо, що у 1859–1860 р. С.І. Зарудний приймав участь у розробці селянської реформи, за що був нагороджений золотою медаллю; у 1860 р. розробив проект закону про судових слідчих, який було прийнято Верховною радою та санкціоновано імператором.

Та найбільша заслуга С.І. Зарудного й інших членів комісії – це розробка інституту суду присяжних в Росії. Першим офіційно поставив питання про суд присяжних в комісії 1862 р. Дмитро Олександрович Ровинський, на цей час московський губернський прокурор. Він був не лише визначним юристом, який пройшов у відомстві юстиції від помічника секретаря до сенатора, почесного члена Академії наук і кількох вчених громадських установ, але й видатним вченим-археологом, знавцем мистецтва, колекціонером, письменником, почесним членом Академії мистецтв [6, с.325]. Відразу після виклику його в Державну канцелярію, Д.А. Ровинський складає записку про суд присяжних, з якої розпочалася велика робота по розробці цього інституту.

Д.А. Ровинський, а також видатний діяч реформи Микола Андрійович Буцковський, зазначали у своїх записках, що в часи Руської Правди і пізніше присяжні, або принаймні виборні основи мали місце. Стародавні судові мужі керувалися звичаєвим правом, яке вони добре знали. В подальшому станові представники ні за освітою, ні за родом занять не були готові вирішувати складні юридичні питання, а тому попадали в руки спритних секретарів і перетворювались в нулі [3, с.694, 711]. Вихід автори бачили в необхідності відділити в кримінальних справах питання вини чи невинності підсудних від визначення покарання [3, с.712].

С.І. Зарудний вважав, що інститут присяжних сприятиме підвищенню довіри до судових рішень. Він намагався довести неполітичний характер суду присяжних, його безпечність для імператорської влади. Цю ідею підтримав М.А. Буцковський, який вважав, що від законодавця залежить обставити цю установу такими умовами, за яких вона не могла жодною мірою мати політичний характер, як це було зроблено в Пруссії та інших німецьких державах, що в Росії можна вилучити з ведення суду присяжних державні злочини і злочини проти порядку управління та державної служби. Отже, з усіх основних питань автори за-

писок виступали з однакових позицій. Всебічне обґрунтування необхідності суду присяжних було обумовлено найсильнішою опозицією щодо нього. Не тільки реакціонери як-от міністр юстиції граф Панін, але навіть деякі видатні юристи ліберальних поглядів (В.Д. Спасович, Б.М. Чичерін та ін.) виступали проти нього. Заслуга С.І. Зарудного, М.А. Буцковського, Д.О. Ровинського полягає в тому, що вони змогли переконати найзапекліших ворогів суду присяжних. Результатом роботи комісії при Державній канцелярії було включення цього інституту до «Основних положень перетворень судової частини в Росії». В квітні 1862 р. «Основні положення» були подані імператору, який повелів передати на розгляд двох департаментів (законів і цивільних справ), а потім-розширеного засідання Держради. За суд присяжних тут проголосували одноголосно. На його захист виступив навіть граф Панін, заявивши що дійсно незалежним може бути тільки суд присяжних. М.Г. Коротких вбачає пояснення такого швидкого і бездебатного прийнятті суду присяжних в попередньому схваленні його великим князем Костянтином, за яким стояв Олександр II, тому його противники не наважилися висловитись офіційно [7, с.84]. Така точка зору є вельми спрощеною, вона не враховує еволюцію суспільної думки (наразі й думку Олександра II) після скасування кріпацтва. «9 вересня 1862 р. – найважливіша віха в підготовці судової реформи: імператор Олександр II затвердив «Основні положення» і повелів опублікувати їх, не зважаючи на активну протидію суперечників гласності. На думку С.І. Зарудного, публікація «Основних положень» у «собрании узаконений и распоряжений правительства» повинна була викликати всебічне обговорення питань судової реформи.

Для остаточної підготовки проектів судових статутів була створена нова комісія, до якої увійшли автори «Основних положень», а також представники Державної канцелярії, департаментів Держради, міністерств юстиції та внутрішніх справ і губерньської юстиції. Комісія поділилася на 3 відділи: судоустрою,

кримінального судочинства і цивільного судочинства. Головою 3-го відділу було призначено С. Зарудного, але фактично він керував усією роботою.

Комісія мала право звертатися до експертів. Вона вважала доцільним залучити до роботи більше компетентних і досвідчених людей, для чого звернулася відкрито до всіх чиновників судового відомства, професорам і взагалі до всіх бажаючих висловити свої зауваження і пропозиції безпосередньо в комісію або через пресу. За короткий час комісія отримала пропозиції від 446 осіб. Вони були роздруковані і склали 6 великих томів [5, с.338–340].

В небачено короткий термін (11 місяців) були укладені проекти судових статутів і пояснювальні записки до них, які і в ХХ ст. вважалися неперевершеними зразками законодавчої творчості [8, с.2]. Восени 1863 р. комісія завершила свою роботу, а в грудні 1863 р. проекти судових статутів разом із численними зауваженнями були передані для обговорення в Державну раду. Обговорення йшло успішно, цьому значною мірою сприяла ретельна розробка всіх питань судової реформи, зокрема, інституту присяжних засідателів. Укладачі судових статутів виходили з того, що «суд присяжних тільки тоді може діяти благотворно, коли він спирається на кримінальне судочинство, що гармонізує з сутністю і потребами цієї установи». Ця думка висловлена знавцем історії суду присяжних в Європі К.І.А. Мітермайером [8]. Він вважав, що законодавці не завжди це розуміли, поспіхом обмежуючись тільки положеннями про присяжне судочинство без скасування попереднього інквізиційного і таємного слідства. Російському законодавцю завдяки великій праці вчених і практиків вдалося уникнути цієї помилки.

Розгляд судових статутів Державна рада завершила 02.10.1864 р. Вже 20 листопада 4 статuti були затверджені імператором й опубліковані за його наказом для загального відома. Перший екземпляр надрукованих судових статутів було вручено С.І. Зарудному з надписом, що йому судова реформа більш за

інших зобов'язана своїм існуванням, а тому йому по праву повинен належати цей екземпляр [3, с.615–616].

Судові статuti докорінно змінили судову устрій, процесуальне та частково матеріальне право Росії. Вперше була введена адвокатура, реорганізована прокуратура, засновано незалежне від прокуратури і поліції слідство. В праві затверджувалися принципи змагальності, гласності, усності, інші прогресивні норми. Та вінцем судової реформи був суд присяжних, це визначали як друзі, так і недруги судової реформи.

Видатний російський юрист А.Ф. Коні через 30 років після затвердження судових статутів зазначив, що введення суду присяжних в країні, тільки-но звільненій від кріпацтва, було вельми сміливим кроком. Кріпосні відносини не могли бути школою для почуття законності ані для селян, ані для їх власників... Та укладачі судових статутів з довірою віднесли до духовних сил і здоров'я свого народу [9, с.3–4]

Присяжні засідателі виправдали цю довіру. Вже в перший рік діяльності суду присяжних міністр юстиції Д. Замятнін констатував, що присяжні засідателі, що іноді складалися виключно з селян, успішно і правильно вирішували складні завдання.

З введенням суду присяжних з російської дійсності зникли такі негативні явища, які в дореформених судах здавалися непереборними: хабарництво, недовіра до суду з боку населення, залежність суду від адміністрації. В практиці діяльності нового інституту виявилися й недоліки, які усувалися поточним законодавством. Зміни в правовому регулюванні диктувалися ще й наступом реакційної російської бюрократії на «суд толпы, противный государственному строю России». Найнезначніші помилки ставали приводом шаленого цькування цього суду, обмеження його самостійності.

Виникали й складні теоретичні питання, як наприклад, питання про виправдувальні вердикти за наявності визнання звинуваченим своєї вини. Не до кінця врегульовані чисто

технічні питання, важливі для присяжних. Постановка цих питань показала, наскільки важливо законодавцю враховувати всі сторони діяльності суду присяжних (наразі й інших інститутів судової реформи), щоби вони відповідали своєму призначенню повною мірою.

Ще один важливий урок історії підготовки реформи – це вміння і бажання відстоювати демократичні інститути від нападів їх противників. Такий урок сучасним законодавцям і політикам дали творці та захисники суду присяжних й інших демократичних інститутів судової реформи С.І. Зарудний, М.А. Буцковський, А.Ф. Коні, М.В. Муравйов, О.М. Унковський, Д.О. Ровинський та багато інших, хто несправедливим нападкам протиставляв глибокий науковий аналіз, публіцистичну майстерність, громадянську мужність та чесне виконання свого обов'язку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / – М. : Юрид. лит., 1991– . – Т. 8. Судебная реформа. – 1991. – 496 с.
2. История СССР (XIX–XX в.) : учебник / под ред. И. А. Федосов. –Изд. 2-е. – М. : Высшая школа, 1987. – 542 с.
3. Джаншиев Гр. Эпоха великих реформ. Историческая справка / Джаншиев Гр. – Изд. 10-е, посм., доп. – СПб. : Типо-литография Б. М. Вольфа, 1907. – 1006 с.
4. Ярмиш О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900–1917 рр.) / Ярмиш О. Н. – К. : УМКВО, 1991. – 88 с.
5. Набоков В. Работы по составлению судебных уставов. Общая характеристика реформы / Набоков В // Судебная реформа / под ред. Н. В. Давыдова и Н. П. Полянского. – М., 1915. – С. 303–353.
6. Смолярчук А. Ф. Кони и его окружение / Смолярчук А. Ф. – М. : Юрид. лит., 1990. – 400 с.
7. Коротких М. Г. Генезис суда присяжных в России по судебной реформе 1864 г. / Коротких М. Г. // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1988. – № 3. – С. 81–85.

8. Митермайер К. И. А. Современное положение суда присяжных / Митермайер К. И. А. // Суд присяжных в Европе и Америке / под ред. Н. Ламанского. – СПб., 1865. – Т. 1. – 170 с.

9. Кони А. Ф. О суде присяжных и суде с сословными представителями / Кони А. Ф. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1895. – 31 с.

Скуратович І. М. Значення підготовчого етапу у прийнятті судової реформи 1864 р. / І. М. Скуратович // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 346–351 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_58.pdf

Показано, що велика заслуга у вивченні європейського досвіду в підготовці судової реформи 1864 р. в Росії належить видатним юристам С.І. Зарудному, М.А. Буцковському, Д.О. Ровинському, М.І. Стояновському та ін. Зокрема, вони найбільше уваги приділяли розробці інституту суду присяжних і домоглися його законодавчого закріплення в судових статутах, які докорінно змінили судоустрій, процесуальне і частково матеріальне право Російської імперії.

***

Скуратович И.Н. Значение подготовительного этапа в принятии судебной реформы 1864 г.

Показано, что большая заслуга в изучении подготовительного этапа в принятии судебной реформы 1864 г. в России принадлежит известным юристам С.И. Зарудному, Н.А. Буцковскому, Д.А. Ровинскому, Н.И. Стояновскому и др. В частности, они наибольшее внимание уделяли разработке института суда присяжных и добились его законодательного закрепления в судебных уставах, которые в корне изменили судоустройство, процессуальное и частично материальное право Российской империи.

***

Skuratovych I.M. Importance of the Preparatory Stage in the Judicial Reform of 1864

The article refers to importance of European experience in preparation of the judicial reform in Russia. The great merit in exploring this experience belongs to outstanding lawyers: S.I. Zarudnyi, M.A. Butskovskyi, D.O. Rovynskyi, M.I. Stoyanovskyi and others. In particular, they paid most attention to development of the jury institution and achieved its legislative fixation in legal statutes, which radically changed the judicial system, procedural and part of substantive law of the Russian Empire.

Форум ПР